

Det maritime København i middelalderen og renæssancen

Ved arkæolog Hanne Fabricius

En blanding af forelæsninger og byvandringer.

Foredragsrækken fortæller om borgen og bebyggelsen på Slotsholmen, skibsværftet på Bremerholm, Christian den 4.s Ny-København nord for Kongens Nytorv, befæstningen og byens ældste industriområde. Alle områder med forbindelse til enten byens maritime liv eller til byens vandforsyning. Det skildres, hvad der skete uden for byens Østervold tilbage fra 1400-årene, hvor Nyboder i 1630'erne opstod i ly af byggeriet af den nye Østervold. Vi hører om Absalons Borg og Københavns Slot, som i princippet var skabt over samme skabelon. Om kongens orlogsværft på Bremerholm fra omkring 1500, og om Christian 4.s imponerende og skjulte Tøjhushavn på Slotsholmen. Foredragsrækken afsluttes med to vandreture omkring de middelalderlige befæstninger, for at give et billede af, hvor lille byen oprindeligt var.

Oversigt over foredragsrækken

Tidspunkter og lokaler: Se Folkeuniversitetets hjemmeside, deres brev til Jer eller www.tyra.dk.

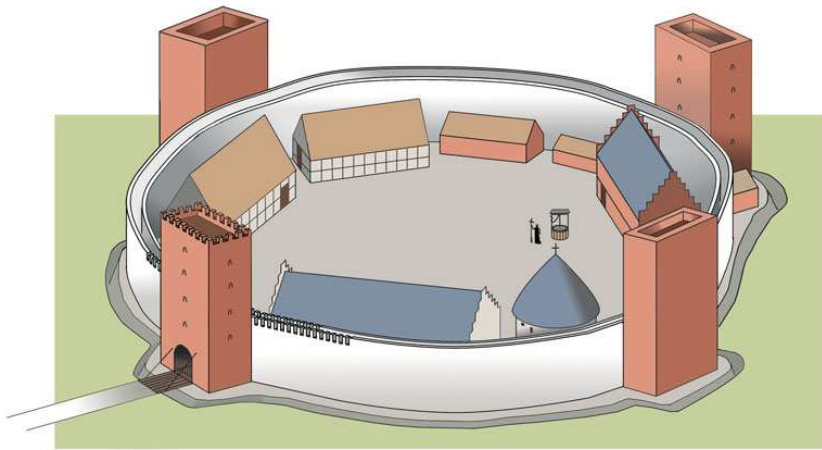
1. Foredrag: Slotsholmen & Bremerholm
2. Foredrag: Christian 4.s Ny København (Sankt Annæ By)
3. Foredrag: Vandforsyning, møller og Københavns industris vugge
4. Byvandring: Fra 1100-tallets halvkredsvold til Bremerholms gamle ankersmedje
5. Byvandring: Omkring Københavns middelalderlige befæstning

Bilag og kort i farver kan downloades på www.tyra.dk.

1. Foredrag: Slotsholmen og Bremerholm

Slotsholmen gennem tiden

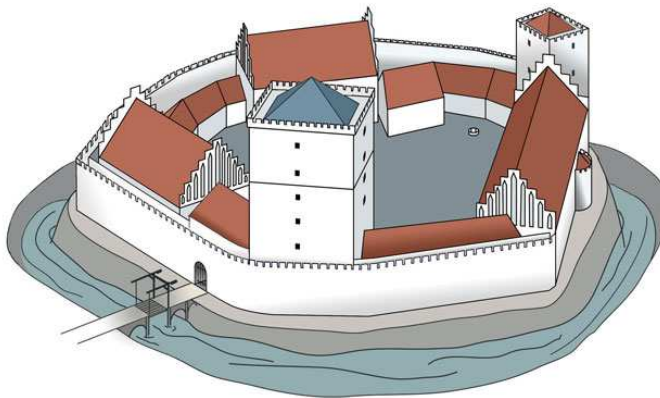
I 1167 opførte biskop Absalon den første borg på Slotsholmen, der i dag ligger som ruin under Christiansborg. Vi går ned i ruinerne og hører om borgens historie gennem tiden. Herefter spadserer vi rundt om resterne af Kong Christian den 4.s krigshavn/arsenal, der i dag er opfyldt som Det Kongelige Biblioteks have. Her fortælles om Tøjhusene og de andre historiske bygninger. Flere er stadig bevaret i den "gamle havn", dvs. Tøjhuset, Bryghuset (en tidligere bastion), Galejhuset (underetagen i biblioteksbygningen), Kunstammeret (del af Rigsarkivet) og Proviantgården (Rigsarkivet).

Rekonstruktioner af
Absalons Borg omkring 1200
& Københavns Slot omkring
1400.

Tegninger af Lykke Ingeborg
Mitchell fra bogen:

Hanne Fabricius 2007:
Gader og mennesker i
middelalderens og
renæssancens København -
Slotsholmen, Bremerholm
og Ny-København.

Slotsholmen i 1690'erne

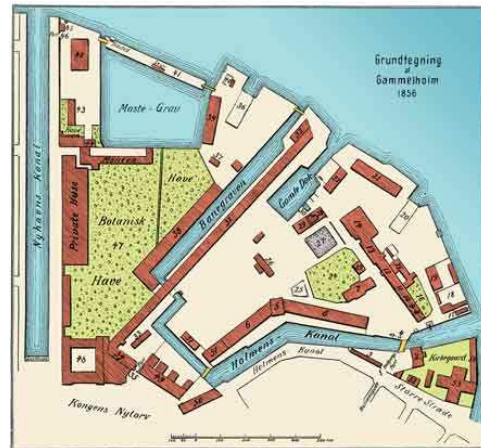

Københavns Slot lige før nedrivningen i 1731

Skibsværftet på Bremerholm

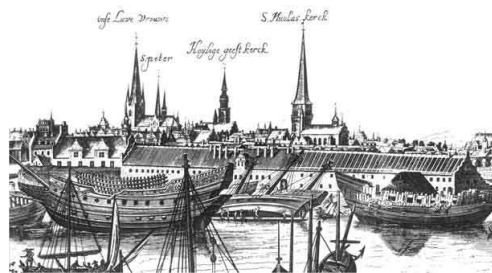
Bremerholm. Geddes kort fra 1757. Man ser den lange Reberbane, der ender i Sejlhuset ved siden af Charlottenborg. Holmens Kanal er en kanal, der løb "på indersiden" af Gjethuset. Nyhavns kanal ses yderst til højre.

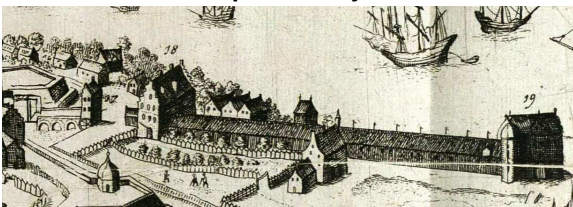
Bremerholm. Kort, der viser skibsværftet lige før det blev sløjft i 1858.

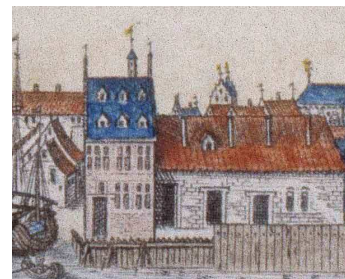
Bremerholm på van Wijcks stik 1611

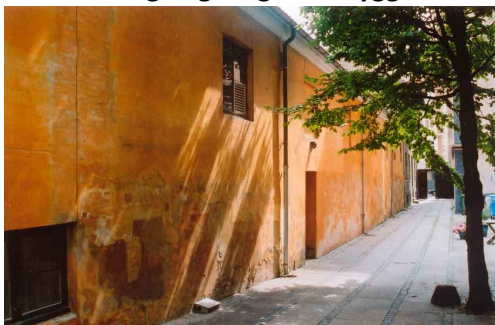
Bremerholm på Allards prospekt i 1620'erne

Udsnit af van Wijcks prospekt 1611 (1619-udgaven): området omkring det nuv. Kongens Nytorv med Østerport og bygningerne på Orlogsværftet Bremerholm med Sejlhuset og den lange reberbane. Begge bygninger eksisterer stadig dog meget ombyggede.

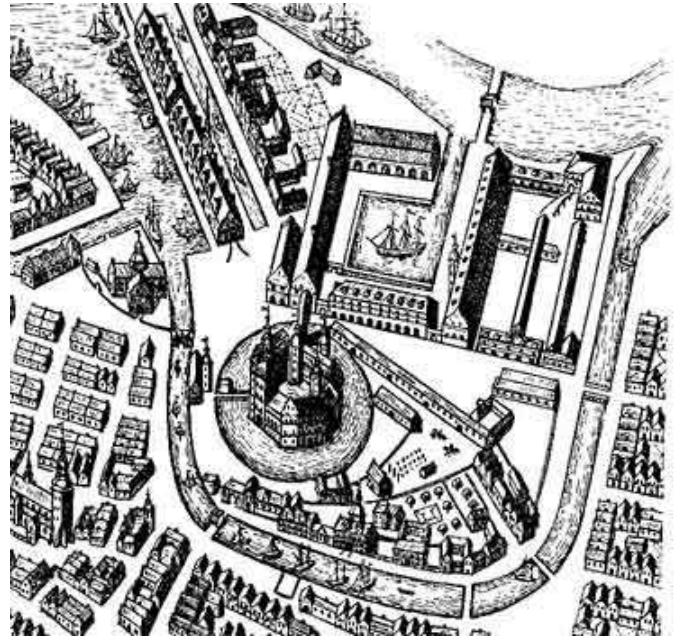
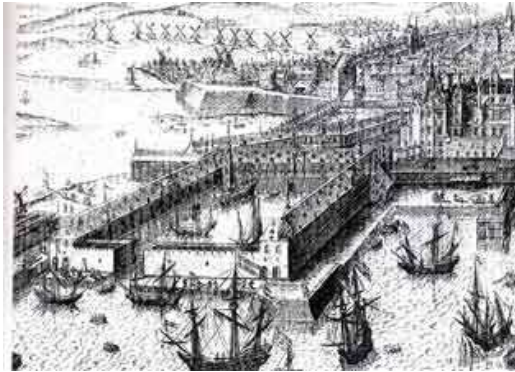

Bremerholms ankersmedje fra 1563 i dag ombygget til Holmens Kirke

Rester af den lange, gule reberbane bag Charlottenborg fra 1555. Foto: Hanne Fabricius

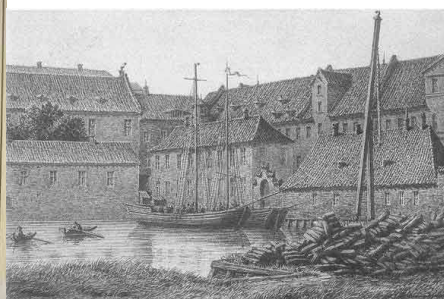
Christian 4.'s Tøjhushavn

Udsnit af van Wijcks stik 1611 og Resens kort "Hafnia 1674". Med Christian 4.'s Tøjhushavn. Ikke alt passer med virkeligheden. Bl.a. har der aldrig været en bro fra Tøjhushavnen til Christianshavn.

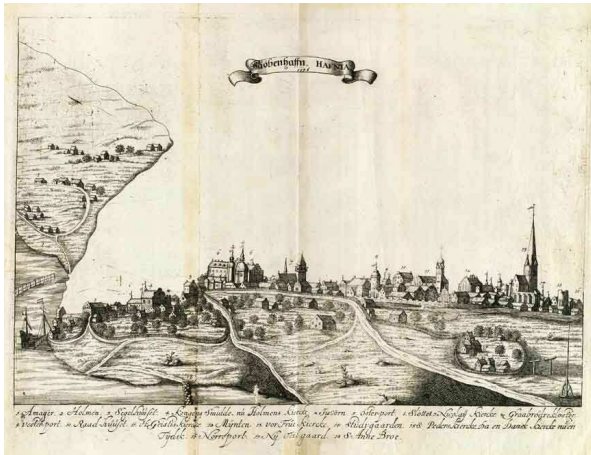
Den øverste del af Galejhuset forsvandt, da man opførte Det kongelige Bibliotek ovenpå. Men den underste del af bygningen er i dag bygget ind i biblioteksbygningen og huser bl.a. Dansk Jødisk Museum

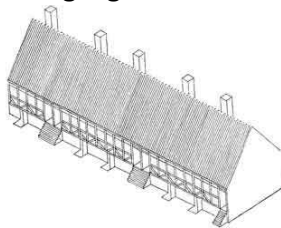
TV: Farvelagt tegning af Tøjhushavnen i 1749 med havnebassinet midt i. I midten: det efterhånden udtørrede havnebassin i midten af 1800-årene. TH: Bibliotekshaven i 2007. Foto: Hanne Fabricius

2. Foredrag: Christian 4.s Ny København (Sankt Annæ By)

I 1516 hører vi første gang om Sankt Annæ Kapel, der formentlig lå et sted i det område, hvor Kunstindustrimuseet ligger i dag. Man mener, at det blev ødelagt under belejringen i 1523, for da blev det "flyttet" inden for Nørreport og slået sammen med Sankt Gertruds Hospital og Kapel. Sankt Annæ Kapel gav senere navn til en hel bydel i 1600-årene. I 1500-årene opstod en spredt bebyggelse i området uden for Østervold, men først under Christian 4. blev der sat skik på bebyggelsen. I 1620'erne flyttede han toldboden ud til omkring dens nuværende plads. Herved blev inderhavnen mere end fordoblet. Lige nord for blev Sankt Annæ Skanse opført, som i 1660'erne udviklede sig til Kastellet. Vi hører om den nye bydel i 1600-årene med rundkirken Sankt Annæ Rotunda, der aldrig blev færdig, om Rosenborg, pragtslottet Sophie Amalienborg med den katastrofale brand i Operahuset og om de store og små gårde og boder.

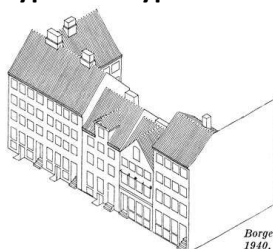

Kobberstik fra Resens "Atlas Danicus" fra 1677, der viser København i 1596 set fra nordøst med Amager og Øresund til venstre. Forrest ses området uden for den middelalderlige Østervold langs med den nuværende Gothersgade. Der ligger et orlogsskib ud for Bremerholm, og i den nye forstad ses de gamle landeveje, der førte ud af byen. Stendæmningen er Sankt Annæ Bro. Kortet kan selvfølgelig ikke betragtes som en korrekt gengivelse af København i 1596.

Borgergade 70-76 B.
Oprindeligt.

Borgergade 70-76: Engquist tegning af hvordan husene så ud i midten af 1600-tallet og inden nedrivningen i 1940. De lave, enetages rækkehuse = boder var en typisk hustype for den tid.

Borgergade 70-76 B.
1940.

Ny-København i sidste halvdel af 1600 med de projekterede gader, Nyboder, bommen ved Toldboden, Rosenborg & Kastellet.

Arkitekten H.H. Engquists tegning af hvordan husene i Helsingørsgade så ud fra midten af 1600-tallet og frem til de blev revet ned i 1950'erne.

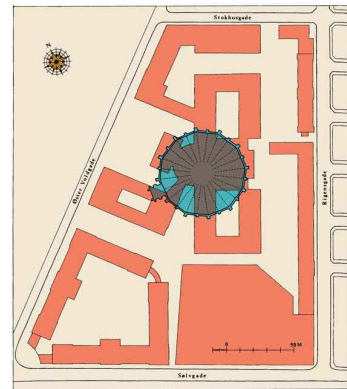
Indtil 1853 lå Den collinske Gård mellem Bredgade 4 og Store Strandstræde. Den var et typisk eksempel på den lave 1600-tals bebyggelse i to etager. Den toetagers bindingsværksbygning er bagsiden af Den collinske Gård i Store Strandstræde med Kanneworffs Hus foran set mod Kongens Nytorv. Kopi efter maleri af Nordahl Grove fra 1850.

Den eneste Nyboderlænge, der dateres til Christian 4.s tid, ligger i Sankt Paulsgade 20-40 og huser i dag museet Nyboders Mindestuer. Bygningen er et typisk eksempel på det tidlige 1600-tals bodebyggeri.

Sankt Annæ Rotunda fra et 1600-tals kort

Placeringen af Sankt Annæ Rotunda mellem Rigensgade og Øster Voldgade

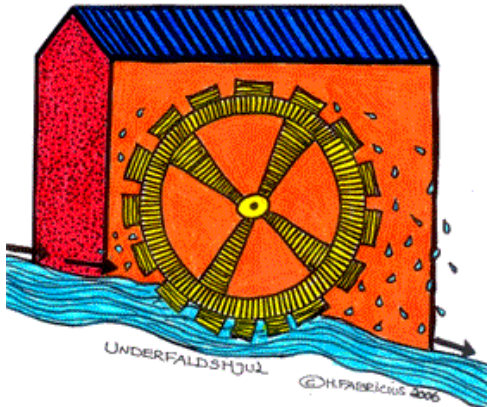
Sophie Amalienborg malet af Johan Jacob Bruun (1715-1789) i 1740 omtrent 50 år efter, at slottet var brændt. Da Bruun ikke var født, da slottet brændte i 1689, må han have haft et ældre forlæg.

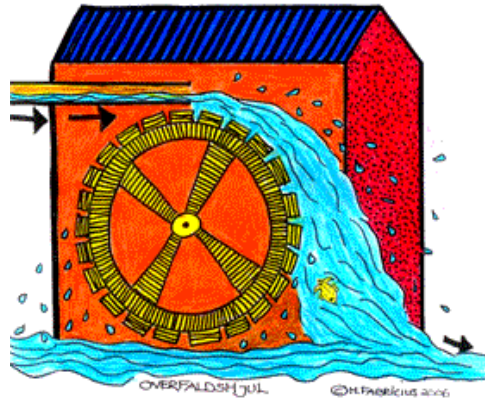
På hjørnet af Bredgade og Fredericiagade opførte man i 1701-02 et operahus, i dag Østre Landsret. I Operahuset er der genbrugt byggematerialer fra bl.a. Sophie Amalienborg og andre steder i byen. Man ser det hvælvede Nævningsrum i kælderen med en smuk middelaldersøjle i midten af rummet. Søjlen er sat sammen af et romansk trapezkapitæl fra omkring 1200 og et noget yngre skaft. Det er uvist, hvorfra disse dele stammer. Er de sammensat før eller i forbindelse med opførelsen af Operahuset? Og stod de inden da på Sophie Amalienborg?

3. Foredrag: Vandforsyning, møller og Københavns industris vugge

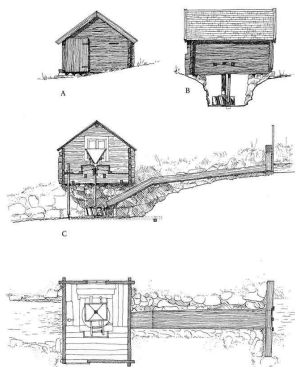
Vi starter med en historisk gennemgang af vand- og vindmøller gennem tiden fra romernes fantastiske anlæg til renæssancen. Herefter gennemgås den københavnske vandforsyning, eller mangel på samme, da det eneste ferskvand i København var brøndvandet. Derfor blev der allerede i middelalderen gravet render fra de mere vandrige områder uden for København og ind til voldgraven. Vi slutter med den tekstilindustri, som opstod omkring Vandkunsten fra midten af 1500-årene

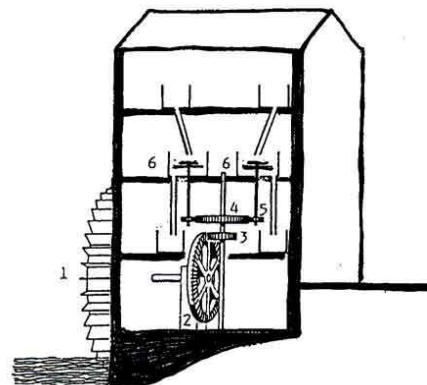
Skematisk illustration af en vandmølle med et vertikalt underfaldshjul. Tegning: Hanne Fabricius 2006 del).

Skematisk illustration af en vandmølle med et vertikalt overfaldshjul. Tegning: Hanne Fabricius 2006 del..

Skitse af en mølle med vandret roterende vandhjul = horisontalmølle (Efter Erhardt 1980:tavle III,4 / Chr. Fischer 2004:10)

Skematiseret vandmølle med vertikal hjul.
1. Vandhjul. 2. Gravhjul. 3. Krondrev. 4. Stjernhjul. 5. Drev. 6. Melkværn.
(Efter N. Lassons 1975/O. Hyldtoft 1987).

Udsnittet af van Wijcks prospekt 1611 (1619-udgaven): Østerport med kammen over voldgraven og en vandmølle på porten.

Rekonstruktion af hvordan man mener, at den romerske melfabrik i Barbegal i Sydfrankrig så ud i 300-tallet. Anlægget er tolket som 16 vandmøller med overfaldshjul opført i 2 rækker med en bred trappe i midten. Reynolds 1983, 40.

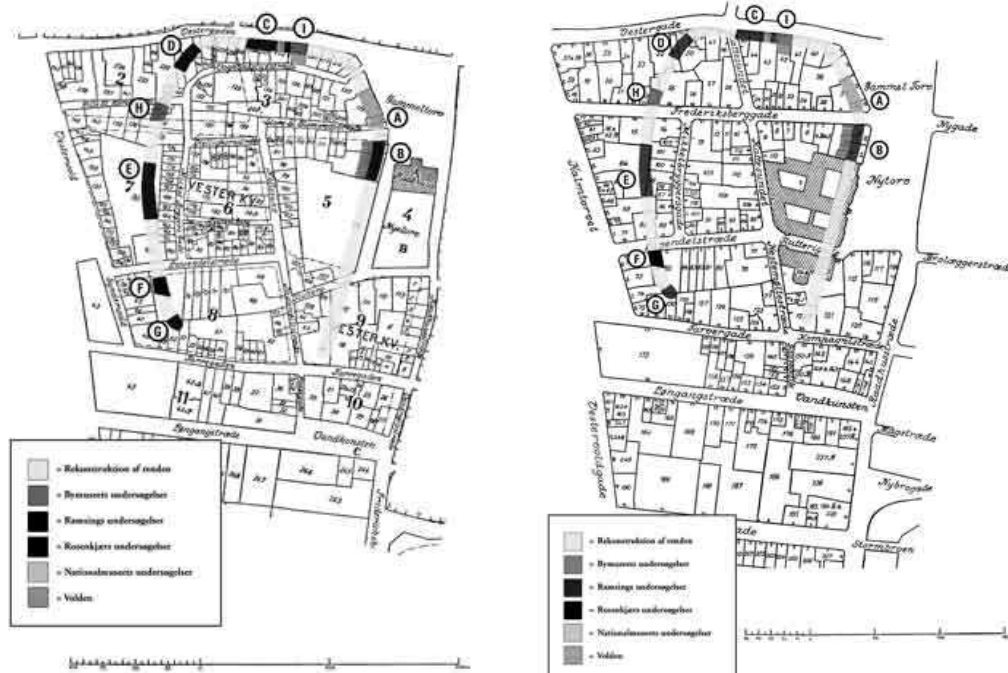
4. Byvandring: Fra 1100-tallets halvkredsvold til Bremerholms gamle ankersmedje

Fra "vandmøllen" på Vandkunsten går vi rundt om 1100-tallets halvkredsvold til Nytorv. Herfra går vi ad det gamle Vandmøllestræde ned til havnen og langs med denne, indtil vi slutter ved Holmens Kirke, der oprindeligt er Bremerholms gamle ankersmedje. Turen tager ca. 1½ time

Mødested: Vandkunsten ved springvandet.

Slutsted: Holmens Kirke

- Stop 1. Vandkunsten
- Stop 2. Mikkel Bryggers Gade
- Stop 3. Gammeltorv ved Vestergade
- Stop 4. Nytorv ved skafottet
- Stop 5. Nybrogade 4
- Stop 6. Højbro Plads
- Stop 7. Holmens Kirke

Halvkredsvolden fra 1100-årene markeret på Ramsings konstruerede kort 1689 og Berggreens kort fra 1886. Bemærk det ændrede gadeforløb, der opstod efter branden i 1728.

Gammel Strand Højbro Højbrostræde Store Færgestræde
Udsnit af van Wijcks stik 1611 (udgave 1619): Gammel Strand og Højbro-området. Resen 1674.

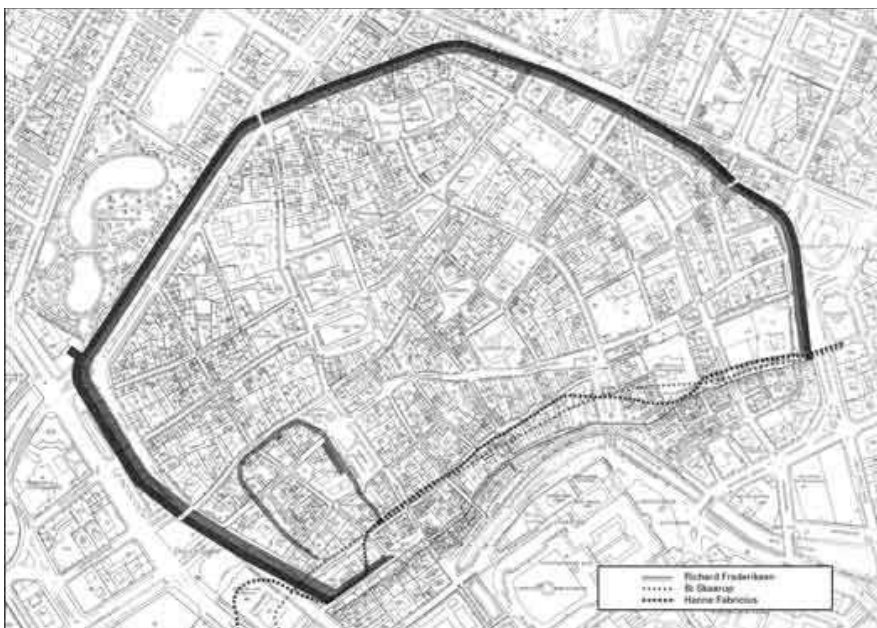
5. Byvandring: Omkring Københavns middelalderlige befæstning

For at forstå omfanget af den middelalderlige by indtil 1647, går vi rundt om befæstningen med de om- og tilbygninger, den fik gennem tiden. Vi mødes inde i Vartov Grønnegård, hvor den højmiddelalderlige befæstning drejer rundt om Løngangsstræde, og hvor man i 1949 fandt resterne af et af de to kendte havnetårne. Det andet, Vandmøllertårnet, lå ud for Vandkunsten længere oppe. Vi går op ad Vester Voldgade til Vestergade, hvor Vesterport lå i begyndelsen. Herfra til Jarmers tårn og langs Nørre Voldgade frem til Hanetårnet. Et smut ind i H.C. Ørsteds-parken, hvor vi ser resterne af 1600-tals befæstningen, og frem til Nørreport ved Nørregade. Vi bevæger os via Fiolstræde og slutter af på Kongens Nytorv foran Magasin. Turen tager 1½-2 timer. Husk gode travesko.

Mødested: Vartov Grønnegård. Indgang fra Farvergade ved Vester Voldgade

Slutsted: Kongens Nytorv

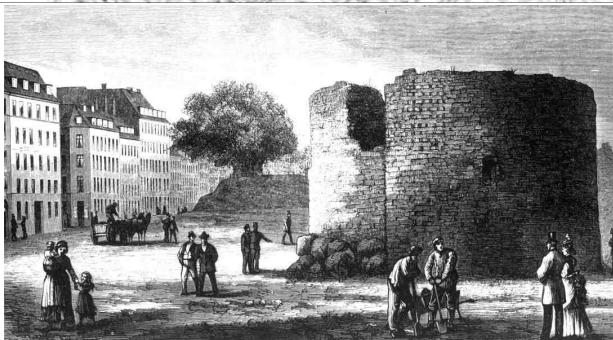
- Stop 1. Farvergade: Vartovs Grønnegård
- Stop 3. Rådhuspladsen ved Vestergade
- Stop 3. Jarmers Plads
- Stop 4. H.C. Ørsteds-parken og Hanetårnet
- Stop 5. Nørre Torv ved Nørregade og den gamle Nørreport
- Stop 6. Hauser Plads
- Stop 7. Vognmagergade ved Lønporten
- Stop 8. Kgs. Nytorv

Den højmiddelalderlige befæstning er lagt oven på et moderne matrikelkort.

Halvkredsvolden fra 1100-tallet ses i byens vestre ende.

(Kilde: Hanne Fabricius 1998)

Hanetårnet 1873

Østervold 1587

Litteraturliste & links

- Barfod, J. H. 1983. Christian IV's Nyboder. Maritim Kontakt nr. 5.
- Barfod, J. H. 1990. Flådens fødsel. København. Marinhistorisk Selskabs skrift nr. 22. København.
- Christensen, J. Tue. 1998. En skitse til stubmøllens udvikling i middelalderen. *Anno Domini* 1998. 4 årgang. 57-68. Århus.
- Dahl, B. Westerbeek 1991. Hoffmanns og Byssers opmåling af København. Historiske Meddelelser om København 1991. 7-31.
- Danmarks Kirker. København, bd. 6. Forsvundne kirker i København. København 1987.
- Danmarks Kirker. København, bd. 6. Projekterede kirker 1600-1750. København 1988.
- Dansk Søfartshistorie indtil 1588 bind 1. Fra stammebåd til skib. J. Bill, B. Poulsen, F. Rieck og O. Ventegodt. København 1997.
- Deggim, C. 2005. Hafenleben in Mittelalter und früher Neuzeit. Seehandel und Arbeitsregelungen in Hamburg und Kopenhagen vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. Schriften des Deutschen Schiffahrtsmuseums. Band 62. Bremerhaven und Hamburg.
- Ejlersen, T. 1990. Københavns Møller. *Historiske Meddelelser i København* 1990. 18-77. København.
- Engqvist, H. H. 1949. Borgelige bygningstyper. I: København fra Bispetid til Borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840. København. 43-56.
- Engqvist, H. H. 1949. Borgehuse i København. København Før og Nu bind 1. København. 59-84
- Engqvist, H. H. 1968. Fire små huse i Helsingørgade. Tilegnet Mogens Koch. Redigeret af Axel Thygesen. Festskrift udgivet i anledning af Mogens Kochs 70 års fødselsdag 2. marts 1968. 147-159.
- Engqvist, H. H. 1978. Københavnske borgerhuse 1600-1650. Historiske Meddelelser om København 1978. København. 71-139.
- Engqvist, H. H. 1992. Møntmestergården i Borgergade. Bygnings Arkæologiske Studier 1992. København. 23-52.
- Fabricius, H. 1999. Development of Town and Harbour in medieval Copenhagen. I: Maritime Topography and the Medieval Town. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History Vol. 3, Copenhagen. 221-236.
- Fabricius, H. 1999. Københavns topografiske udvikling indtil 1300. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1998. København.
- Fabricius, H. 2006. Gader og mennesker i middelalderen og renæssancens København. Inden for middelaldervolden. København.
- Fabricius, H. 2006. Webartikler: 5 små artikler om industri i renæssancen i forbindelse med Renæssanceåret 2006. Se: www.tyra.dk
- Fabricius, H. 2007. Gader og mennesker i middelalderen og renæssancens København – Slotsholmen, Bremerholm og Ny-københavn. København.
- Fabricius, H. 2007. Vandmøller som industriallæg før industrialiseringen - Renæssancens manufaktur-industri ved Vandkunsten. Artikel i Historie og Samfundsfag nr. 2, 2007. Se: www.faiihos.dk
- Fischer, C. 2004. Tidlige Danske vandmøller. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 50.
- Friis-Hansen, J. 1991. Vikingetidens vandmølle ved Mølleåen. Lyngby-Bogen 1991. 97-112.
- Grinder-Hansen, P. 1987. Christian IV's "runde" kirke, S. Anna Rotunda. Bygnings Arkæologiske Studier 1987. København. 89-103.
- Guide til Københavns befæstning. 900 års befæstningshistorie. Red. P. Thorning Christensen. København 1996. www.kobenhavnshistorie.dk/bog/gtkb/gtkb_bwd.html
- Hertz, J. 1996. Absalons borg ved Havn. I: Absalon fædrelandets fader. Red. Frank Birkebæk, Tom Christensen, Inge Skovgaard-Petersen. Roskilde 1996. 176-194.
- Historien om syv huse. En bygningsundersøgelse i Ny-København. København 1992.
- Historiske Huse i det gamle København. Nationalmuseet 1972.
- Hvidt, K., S. Ellehøj & O. Norn (ed) 1975. Christiansborg Slot. København.
- Langberg, H. 1992. "Bülches gård, som mønten nu er". Københavns Mønt 1672-1749. Historiske Meddelelser om København 1992. 7-36.
- Lemée, C. 2006. The Renaissance Shipwrecks from Christianshavn. An archaeological and architectural study of large cargo vessels in Danish waters, 1580-1640. Ships and Boats of the North 6. Roskilde,
- Liebgott, N.K. 1989. Dansk middelalderarkæologi. København.
- Nielsen, A. J. 1997. *Københavns Møller og Volde*. København.
- Olafsson: Islænderen Jon Olafssons oplevelser som bøssekytte under Christian IV. I: Memoirer og Breve 1966.
- Reynolds, T.S. 1983. *Stronger Than a Hundred Men. A History of the Vertical Water Wheel*. Baltimore & London.
- Rosenkjær, H. Nielsen 1906A. Fra det underjordiske København. Geologiske og historiske Undersøgelser. København Selskabet for Københavns Historie. <http://www.kobenhavnshistorie.dk/>
- Schiøler, Th. 1973. *Roman and Islamic Water-lifting Wheels*. Odense.
- Tønsberg, J. 1998. Drivkraft og bygninger på Mølleåens møller og fabrikker. *Lyngby-Bogen* 1998.. 8-63.